

Б. А. Прищепка

ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТЛА XVI ст. В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ ОСТРОГА

Стаття присвячена дослідженню артефактів XVI ст. з житла 57 із розкопок 2008 р. в центральній частині міста Острога, проведених археологічною експедицією Рівненської філії державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, на основі планіграфічного та стратиграфічного аналізу і типологічної характеристики виробів.

Ключові слова: пізнє середньовіччя, ранньомодерний час, Волинь, житло, піч, кераміка.

На сучасному етапі археологічних досліджень пам'яток пізнього середньовіччя та раннього нового часу одним із важливих завдань залишається розробка питань, пов'язаних із хронологічними та регіональними особливостями матеріальної культури давнього населення України. Дослідження за цими напрямками активно проводив М. П. Кучера (1965; 1969). У цьому зв'язку особливо важливим є вивчення закритих археологічних комплексів, датування яких уточнюють речові знахідки з вузькими хронологічними рамками використання, зокрема й монети. До числа таких комплексів XVI ст. належить колекція артефактів з будівлі 57, дослідженої у 2008 р. в центральній частині міста Острога. Вона відкрита в розкопі 8 на ділянці на проспекті Незалежності, 3 під час охоронних робіт у зв'язку з будівництвом нового корпусу Національного університету «Острозька академія».

Розкоп 8 розмірами 35 × 6 м знаходився біля південно-західного краю будівельного котловану (рис. 1: 8). У ньому виявлені культурні шари та об'єкти різних періодів, зокрема ранньослов'янського (VIII—X ст.), Київської Русі (XI—XII ст.), литовсько-польського (XV—

XVIII ст.), їх перекривали нашарування XIX—XX ст. (Прищепка, Бондарчук, Позіховський 2010; Прищепка, Бондарчук 2011). Із розкопаних об'єктів литовсько-польського періоду (№ 23, 45, 57, 63) будівля 57 виявилася найранішою (рис. 2).

Материк на цій ділянці мав помітне пониження на південний схід, у напрямку до заплави р. Вілії, різниця його рівнів між північно-західним і південно-східним краями розкопу становила 2,5 м, а рівень сучасної денної поверхні був близьким до горизонтального, що можна пояснити багаторазовим нівелюванням території. Тому потужність культурних нашарувань збільшувалася вниз по схилу від 1,0 м до 3,6 м. Нижче, при стратиграфічному описі ділянки, показники глибин подано від нульового репера — це рівень цоколя ліфтової вежі нового навчального корпусу Острозької академії.

Сучасна денна поверхня в південно-східній частині розкопу, де досліджено будівлю 57, зафіксована на відмітках від +0,1 м до 0,3 м завглибшки. До глибин 1,2—1,4 м простежено ґрунт, насичений будівельним сміттям XX ст. Наступний шар завтовшки до 0,55 м теж містив багато будівельного сміття і речових знахідок XIX — початку XX ст. Під ним, на глибині 1,5—2,6 м виявлено культурні нашарування литовсько-польського періоду (рис. 3: а). Нижче залягав темно-сірий щільний ґрунт завтовшки 0,35—0,45 м із знахідками ранньослов'янського і киево-руського періодів (рис. 3: б). З глибин 3,1—3,3 м простежено коричневий щільний однорідний ґрунт (рис. 3: в), він мав товщину до 0,6 м і містив поодинокі знахідки фрагментів глиняного посуду і крем'яних виробів мідного і бронзового віків.

Чотирикутний у плані котлован будівлі 57 виявлено при зачистці культурних нашару-

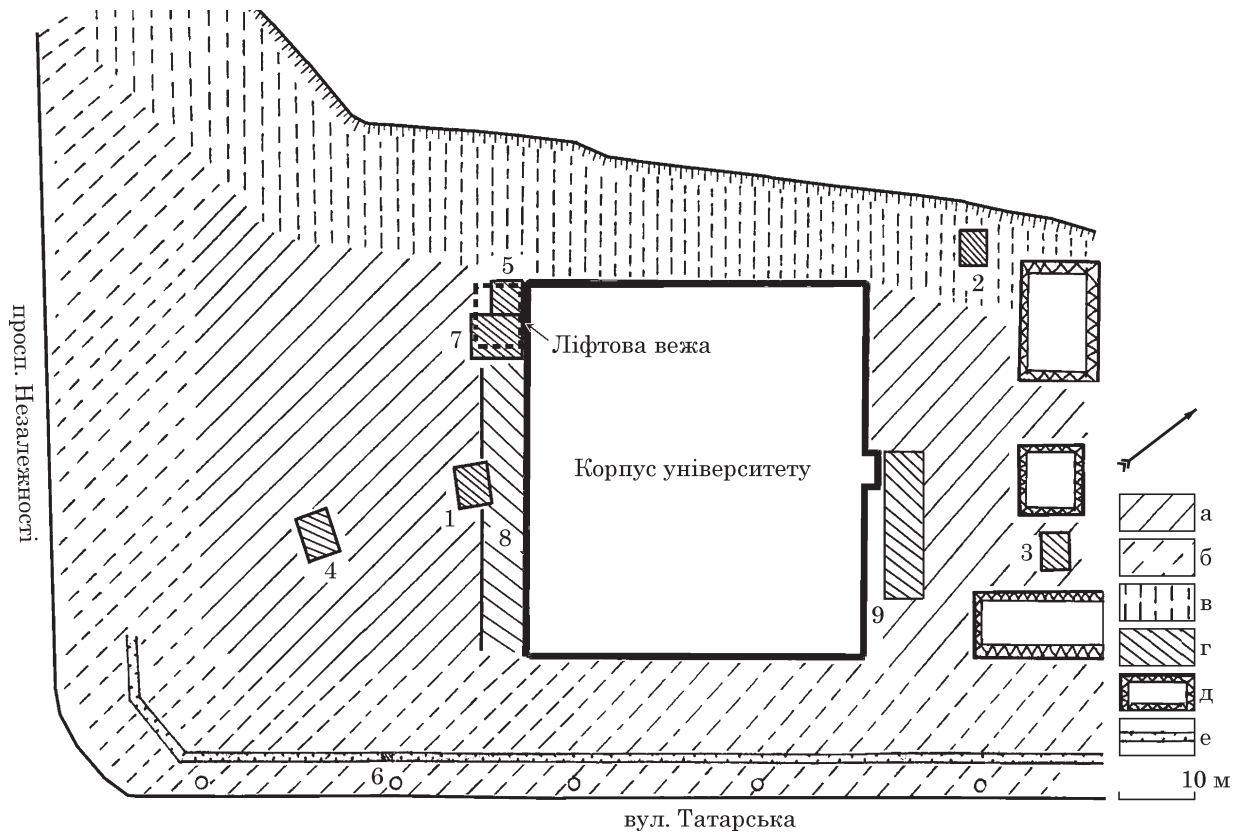
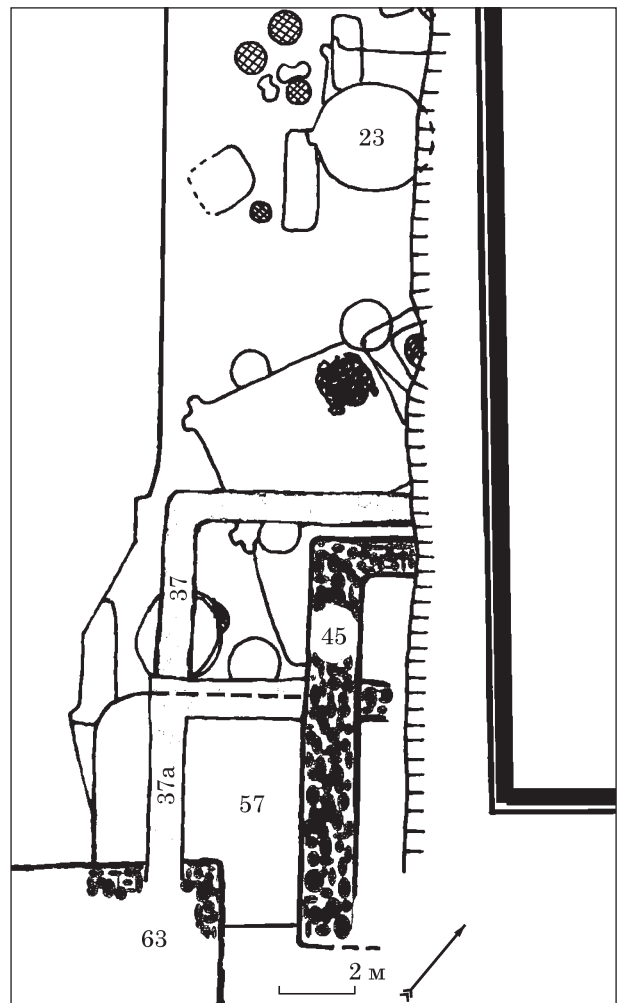

Рис. 1. План ділянки в м. Острозі на проспекті Незалежності, 3, дослідженої в 2007—2008 рр. **Умовні позначення:** а — територія із збереженим культурним шаром; б — територія із частково збереженим культурним шаром; в — територія, де культурний шар не зберігся; г — ділянки, досліджені археологічними методами; д — існуючі будівлі; е — траншея каналізаційного колектора; цифрами позначено номери розкопів

вань на рівні 2,95 м від репера (західний кут), 3,2 м (поблизу південного кута). Північно-західна стінка ближче до північного кута котловану простежена дещо глибше, з відмітки 3,6 м, тому що тут край котловану був зруйнований при влаштуванні фундаменту будівлі 37а кінця XIX — початку XX ст. Верхня частина котловану будівлі 57 прорізала культурні нашарування, а нижня частина була опущена в материковий жовто-сірий суглинок, він залягав на відмітці 3,7 м поблизу західного кута споруди. Заглиблена частина будівлі 57 була пошкоджена перекопами першої половини XVII ст.: північно-східна стінка зруйнована котлованом, в якому змурували фундаменти будівлі 45, а південний кут і прилеглий відрізок південно-східної стінки завдовжки 3,5 м зруйнований при будівництві мурованої споруди 63 (рис. 4). Довжина збережених частин північно-західної стіни котловану будівлі 57 — 5,3 м, південно-західної стіни — 4,65 м.

Стратиграфія нашарувань, пов'язаних з будівлею 57 простежена за профілем бровки,

Рис. 2. План південно-східної частини розкопу 8 з дослідженими об'єктами

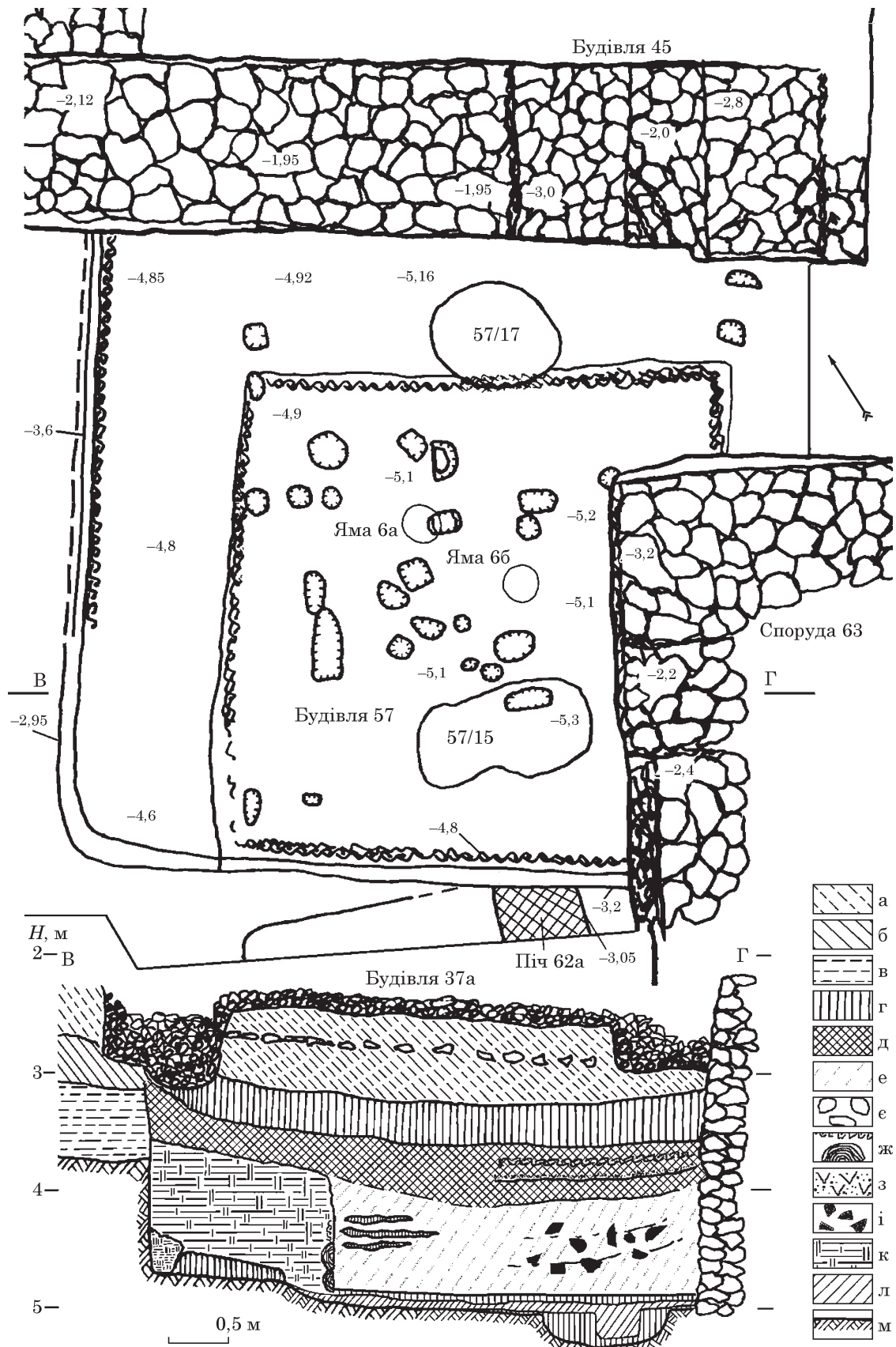

Рис. 3. Будівля 57: план і профіль стратиграфічної бровки перерізу заповнення котловану. **Умовні позначення:** а — сірий однорідний ґрунт (культурний шар литовсько-польської доби); б — темно-сірий ґрунт (слов'яно-руський культурний шар); в — коричневий щільний однорідний ґрунт; г — підсипки материкового суглинку; д — темно-сірий ґрунт; е — сірий ґрунт, насичений різноманітними знахідками; е — каміння; ж — рештки обугленого дерева; з — вугілля і попіл; і — розвал печі (печина, кахлі); к — суглинок з чорноземом; л — чорний ґрунт із включеннями перепаленої глини і деревного вугілля; м — материк

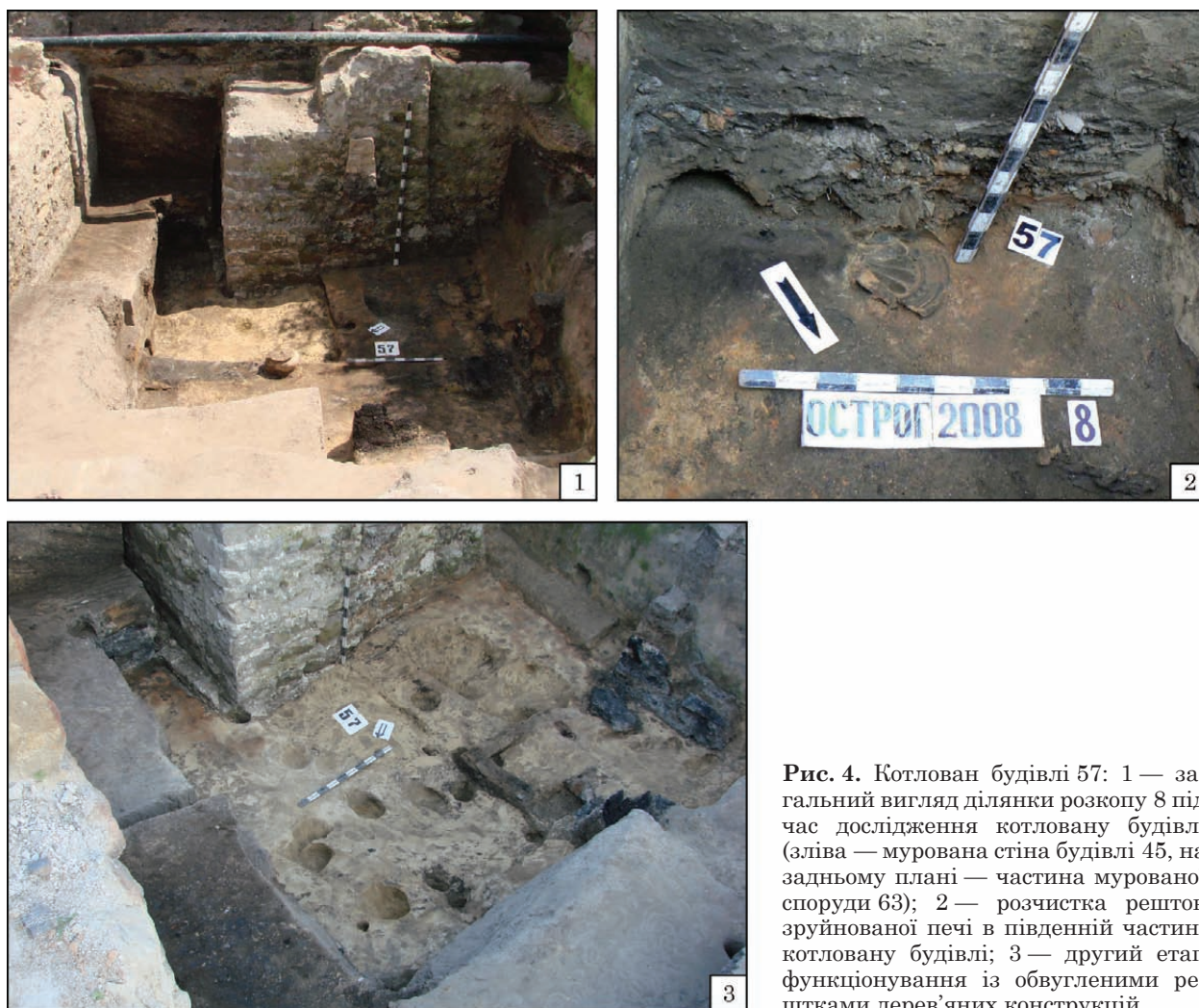

Рис. 4. Котлован будівлі 57: 1 — загальний вигляд ділянки розкопу 8 під час дослідження котловану будівлі (зліва — мурована стіна будівлі 45, на задньому плані — частина мурованої споруди 63); 2 — розчистка решток зруйнованої печі в південній частині котловану будівлі; 3 — другий етап функціонування із обвугленими рештками дерев'яних конструкцій

зорієнтованої паралельно до південно-західної стіни котловану: підсіпка материкового суглинку завтовшки до 0,3 м, нею остаточно вирівняли ділянку після просідання ґрунту на місці засипаного котловану будівлі 57 (рис. 3: г); засіпка верхньої частини котловану будівлі — темно-сірий ґрунт з незначною кількістю речових знахідок (рис. 3: д); заповнення котловану будівлі, яке сформувалося під час її руйнації (рис. 3: е; 5) — це сірий ґрунт, з включеннями пополю, деревного вугілля, перепаленої глини, насичений шматками печини, уламками глиняних посудин і кахель; потужний масив суглинку з чорноземом, ним засипали частину первісного котловану під час реконструкції підвалу (рис. 3: к); чорний ґрунт, натоптаний на дні первісного котловану (рис. 3: л), він включав дрібні шматки перепаленої глини і деревного вугілля.

Стратиграфічні спостереження, набір речових знахідок і особливості їх залягання в котловані дозволяють зробити висновок, що це рештки потужного підвалу, над яким був наземний будинок із кахляною піччю. Встановлено також, що первісний підвал будівлі 57 виявився завеликим і на другому етапі її використання в межах існуючого було влаштовано менше приміщення.

Дно первісного підвалу знаходилося на глибині 2,3—2,5 м від рівня його виявлення. Вздовж північно-західної стінки котловану зафіксовано сліди дерев'яної обшивки, тут на глибинах 4,2—4,85 м простежено рештки зітлілих горизонтально покладених деревин. У центральній поглибленій частині підвалу відкрито понад 20 стовпових ям округлих, сегментоподібних і чотирикутних у плані, завглибшки 0,1—0,4 м. У північно-східній частині приміщення виявлено господарську яму 17, вона овальна в плані (1,05 × 0,85 м), у розрізі циліндрична, з напівкруглим дном, завглибшки 0,6 м. Заповнення ями 17 складалось із однорідного коричневого ґрунту, в ньому трапилися дрібні уламки гончарних посудин та дві монети: дуже затертий півгрош Олександра Ягелончика (1492—1506) і грош литовський 1534 р. Пізніше центральну поглиблену частину підвалу підсипали суглинком та коричневим ґрунтом, так що долівку тут підняли на 0,15—0,2 м.

У ході перебудови на початку другого етапу площу котловану зменшили, для цього по периметру нового приміщення розмірами 4,0 × 4,2 м збудували дерев'яні стіни, а простір між ними і старими стінами заповнили суглинком з чорноземом (рис. 3: к), у цій засипці знахідок не вияв-

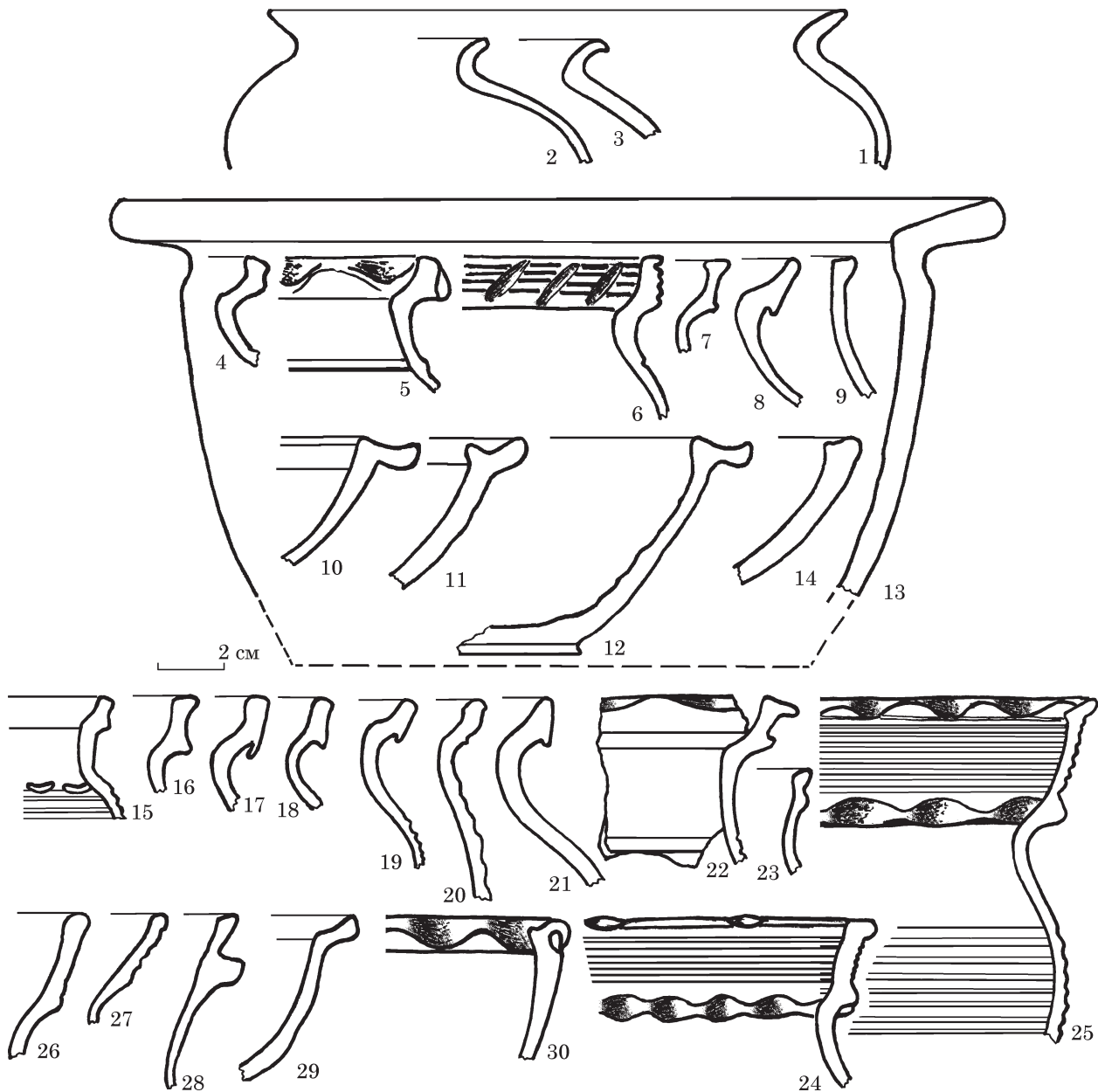

Рис. 5. Глиняний посуд, групи: 1—3 — перша; 4—14 — друга; 15—30 — третя

лено. Пошкоджені пожежею дерев'яні обвуглені деталі обшивки простежені в нижній частині пізнішого котловану вздовж усіх чотирьох стін (рис. 4: 3). Вони були складені із горизонтально покладених півколад діаметром 0,16—0,20 м. Ширина засипки біля південно-західної стіни — 0,3 м, біля північно-західної стіни — 1,4—1,5 м, біля північно-східної стіни — понад 1,2 м. На дні котловану другого етапу використання будівлі в неглибокій ямці ба стояв біло-глиняний горщик (рис. 4: 1; див. далі: рис. 6: 1). У заповненні підвалу другого етапу функціонування будівлі зібрано уламки глиняного посуду, кахель, інших прикрас печі, виробів із заліза, кольорових металів, кістки та каменю.

Знайдений у заповненні котловану глиняний посуд за технологією виготовлення віднесено до трьох груп.

До першої групи належать тонкостінні горщики із домішкою в глиняному тісті значної кількості дрібного піску, їх поверхня шорстка, темно-сірого чи коричневого кольору. В колекції лише три виразних уламки верхніх частин посудин першої групи, вони мають опуклі плічка, добре виражену невисоку шийку і значно відігнуті назовні прості потоншені вінця (рис. 5: 1—3).

Посуд другої групи тонкостінний, високої якості, сіро-глиняний, виготовлений на швидко-обертвовому гончарному крузі, в глиняному тісті домішки малопомітні, або є дрібний кварцовий пісок. В колекції переважають уламки горщиків (рис. 5: 4—8), трапилися також фрагменти горщикоподібної посудини з вертикальними вінцями (рис. 5: 9), мисок-покришок (рис. 5: 10—12), макітри (рис. 5: 13), сковорідки (рис. 5:

Рис. 6. Третя група посуду: 1—3 — горщики; 4, 5 — глеки

14). Більшість горщиків мають відігнуті назвні вінець із витягнутим вертикально краєм, який із зовнішньої сторони часто прикрашений горизонтальними заглибленими лініями, інколи доповненими заціпами або косими вдавленнями (рис. 5: 5, 6).

Посуд третьої групи високої якості, світло- та біло-глиняний. Ця група включає горщики, горщикоподібні посудини, глеки, приставки, миски, кухлі. У колекції з житла 57 вона складає близько 65 % усього посуду. Основні характеристики відреставрованих посудин подано в табл. 1.

Виділено два типи горщиків третьої групи. До першого віднесено посудини із значно витягнутим вертикально вінцями. У більшості з них висота вінця не перевищує 1,5 см (рис. 5: 16—20; 6: 3), але у двох реставрованих горщи-

ків висота вінця 2,5—3,0 см (рис. 6: 1, 2). Вони мають конічний тулуб, опуклі плічка, звужену невисоку шийку і ручку. Перехід від шийки до плічок і вінця плавний.

У горщиків другого типу край вінця оформлений у вигляді манжета (рис. 5: 21), за профілюванням вінця вони нагадують вироби X ст.

Горщики обох типів прикрашалися на плічках смугою заглиблених горизонтальних ліній. Вінця горщиків першого типу часто декоровані заціпами та вдавленнями, також для них характерним є орнамент, нанесений коричневою фарбою (описка) — це горизонтальні прямі і хвилясті лінії на вінцях і на плічках. Подібну орнаментацию вінця мають горщикоподібні посудини, від яких збереглися окремі фрагменти (рис. 5: 24, 25). Вони вирізняються значно

Таблиця 1. Дані про відреставровані глиняні посудини третьої групи

№ п/п	Назва виробу	Висота, см	Діаметр, см			Орнамент	Рис.
			вінця	тулуб	дно		
1	Горщик	29,2	22,5	28,5	15	Заглиблені лінії на плічках, описка	6: 1
2	Горщик	28,6	25	29	15,5	Вдавлення на вінцях, заглиблені лінії на плічках, описка	6: 2
3	Горщик	19,5	15,5	16,5	10,5	Те саме	6: 3
4	Глек	25	11	21	10,5	Заглиблені лінії на плічках	6: 4
5	Глек	30	10,5	20,5	11,5	Те саме	—
6	Глек	33	≈10	≈26	13	Те саме	6: 5
7	Кухоль	13,3	8,7	9,5	6,5	Заглиблені лінії на вінцях і тулубі	7: 2

Рис. 7. Посуд із котловану будівлі 57: 1 — кубок; 2, 3 — кухлі (1 — бронза; 2 — глина; 3 — фаянс)

відтягнутими вертикально вінцями заввишки 3—4 см. При переході від вінця до шийки такі посудини мають горизонтальний валик, розчленований вдавленнями, іноді такі ж вдавлення нанесені по зовнішньому ребру вінця.

Відтворені повні профілі трьох глеків, два з них мають циліндричну шийку, її висота становить близько третини від загальної висоти посудини, а діаметр вінця складає близько половини максимального діаметра тулуба (рис. 6:

Таблиця 2. Дані про відреставровані кахлі

№ п/п	Назва виробу	Розміри лицевої пластини, см	Висота, см	Покриття поливою	Рис.
1	Кяхля мискова	16,5 × 16,5; <i>d</i> дна 12,7	10	—	8: 1
2	Кяхля коробчаста	24 × 24; <i>d</i> дна 14,5	13,5	Зелена	8: 2
3	Те саме	20 × 20	12,5	—	8: 3
4	Те саме	20,6 × 21,5	10,8	—	9: 1
5	Кяхля коробчаста з таким же рельєфним орнаментом	20,5 × 21,5	11,0	—	—
6	Те саме	21 × 21	11,0	—	—
7	Те саме	20,5 × 20,6	10,5	+	—
8	Те саме	21,5 × 21,7	10,5	+	—
9	Те саме, половинна	21,4 × 12,5	11,5	+	9: 2
10	Те саме	21 × 10,6	—	+	—
11	Кяхля коробчаста	19,4 × 18	10,3	—	9: 3
12	Те саме	23,3 × 22,5	12,4	—	10: 1
13	Кяхля коробчаста з таким же рельєфним орнаментом	23,5 × 22,5	—	—	—
14	Те саме	22,4 × 19,6	—	—	—
15	Кяхля пояскова	22,5 × 18,3	11,5	+	10: 2

4; табл. 1: 4). У третього глека шийка коротша і помітно звужується до вінець, її висота становить 1/5 від загальної висоти посудини (рис. 6: 5; табл. 1: 6). Глеки мали широкі ручки, були орнаментовані заглибленими горизонтальними лініями на плічках.

У вжитку був також полив'яний посуд. Він фрагментований, тому не завжди можливо визначити форму виробів. У горщикоподібних посудин на внутрішню поверхню нанесена зелена (рис. 5: 15) і коричнева (рис. 5: 23) полива. Кілька вінець належали, вірогідно, приставкам. Фрагмент однієї з посудин вкритий із зовні зеленою, а в середині коричневою поливою (рис. 5: 26), інше вінце прикрашене зеленою поливою всередині (рис. 5: 27). Ще один уламок верхньої частини посудини вкритий жовтою поливою зовні, а також по вінцях із середини (рис. 5: 28).

Біло-глиняні миски зараховано до двох типів: 1) із похилими звуженими до денця стінками і значно відігнутими назовні вінцями (рис. 5: 29); 2) із вертикальними стінками і відтягнутим назовні краєм вінця, прикрашеним заціпами (рис. 5: 30). Обидві посудини з внутрішньої сторони вкриті зеленою поливою.

Кухоль має біконічну форму, найбільше розширення тулуба припадає на 1/3 висоти посудини (рис. 7: 2; табл. 1: 7). Вінця розхилені і витягнуті вертикально, зовні орнаментовані горизонтальними заглибленими лініями. Такий же орнамент нанесено вище рівня максимального розширення тулуба. Ручка втрачена.

Фаянсовий кухоль циліндричний, на кільцевому піддоні, з прямокутною ручкою (рис. 7: 3). Зовнішня поверхня виробу вкрита розписом, основним елементом якого є луска. На зеленому фоні зображені округлі сині та серцеподібні червоні бутони. Ця орнаментальна композиція обрамлена під вінцями і при дні смугами, роз-

діленими білою ламаною лінією на трикутники, заповнені поливою синього та червоного кольорів. На денці є клеймо у вигляді двох перехрещених хвостів, один оконтурений плавними лініями, а другий — зубчастими. Висота кухля 18 см, діаметр вінця 9,5 см, діаметр при дні 10 см, розміри ручки 6,5 × 3,7 см.

У колекції є мискові, коробчасті і пояскові кахлі та інші прикраси печі. Частина з них вкрита коричневою або зеленою поливою, але багато виробів пошкоджені вогнем і тому колір поливи встановити неможливо. Основні характеристики відреставрованих кахель дані в табл. 2.

Близько 15 уламків належали мисковим кахлям. Краще збережений виріб має округле денце, придонна частина звужується до відмітки 2/5 висоти, вище стінки розширюються, отвір в плані має форму квадрата (рис. 8: 1; табл. 2: 1).

Кяхля коробчаста (рис. 8: 2; табл. 2: 2), лицева сторона чотирикутна, дно округле. Рамка висока, на лицевій пластині рельєфне зображення великої багатопелюсткової квітки, від неї до кутів відходять діагональні пагони. Лицева пластина вкрита зеленою поливою.

Кяхля коробчаста (рис. 8: 3; табл. 2: 3), лицева пластина чотирикутна, із високою рамкою. В центрі велика півсфера-сонце, оточена скошеними променями, вони обмежені рельєфним колом, вписаним у внутрішній простір лицевої пластини. Вздовж рамки по периметру є рельєфна стрічка, заповнена косими лініями. Румпа висока, округла при основі.

Кяхля коробчаста (рис. 9: 1; табл. 2: 4), лицева пластина чотирикутна, із високою рамкою, на ній рельєфне зображення восьмипелюсткової розетки, виконане подвійними валиками і оточене двома концентричними колами, вписаними у прямокутник. Таких кахель трапилося найбільше — п'ять вдалося повністю реставру-

Рис. 8. Кахлі: 1 — мискова; 2, 3 — коробчасті

вати (табл. 2: 5—8), в колекції є також близько 20 уламків, частина з них вкриті поливою.

Кахля коробчаста (рис. 9: 2; табл. 2: 9), спеціально виготовлена половинка кахлі того ж типу, що й попередня (із восьмипелюстковою розеткою), вкрита поливою. Румпа частково втрачена. Повністю відновлені лицеві пластини двох виробів.

Кахля коробчаста (рис. 9: 3; табл. 2: 11), лицева пластинка чотирикутна, із рамкою лише з двох протилежних сторін, прикрашена рельєф-

ним орнаментом — два трикутники, в основі яких рамки кахлі. Трикутники зближуються заокругленими вершинами в центрі і розділяють лицеву пластину на 4 частини. Між вершинами трикутників три малі півсфери в ряд. В основі двох трикутників — половина розетки з чотирма пелюстками в півколі. В основі інших двох трикутних частин — половина розетки з трьома пелюстками в півколі. В колекції є три реставровані вироби і уламки ще кількох, серед них трапилися вкриті поливою.

Рис. 9. Кахлі коробчасті

Кахля коробчата (рис. 10: 1; табл. 2: 12), лицева пластина чотирикутна, із високою рамкою і центричним чотириохчасним орнаментом, виконаним в низькому рельєфі. У центрі — чотири крини, повернуті відповідно в чотири протилежні сторони, поєднання їхніх основ утворює коло. Від місця стику кринів до кутів кахлі відходять стилізовані стебла рослин (центрального і два бокові пагони), що завершуються квітами та листям. В колекції є два реставровані вироби і уламки ще кількох (табл. 2: 13, 14). Вони мають високу круглу при основі румпу, на ній два отвори для кріплення.

Кахля коробчата пояскова (рис. 10: 2), лицева пластина чотирикутна, із рамкою вздовж двох довших сторін, орнамент виконаний у високому рельєфі, він відтворює частину гірлянди. Вкрита поливою.

До числа рідкісних знахідок належать елементи завершення печі: півкругла пластина, черепиця, навершя, фігурка птаха і фрагмент

«корони» (рис. 11). Усі вони, за виключенням «корони», були вкриті поливою.

Пластина у формі півкола має розміри $49,5 \times 29$ см, товщину $1,5\text{—}3,5$ см (рис. 11: 1). На лицевій стороні — рельєфне зображення половини багатопелюсткової розетки, дугоподібний край пластили складнопрофільований.

Черепиця пічна (рис. 11: 2), прямокутна в плані, розмірами $18,5 \times 41$ см, товщиною 1 см, прямолінійна в поперечному перетині і дугоподібна в поздовжньому, так що дуга вигину за радіусом співпадає з дугоподібним краєм описаної вище пластили. Зовнішня поверхня виробу прикрашена рельєфною лускою.

Навершя пустотіле, складається з трьох частин: нижня — конічна, середня — сферична, верхня — циліндр із шлямкою (рис. 11: 3). Висота виробу 14,5 см, діаметр основи 6,5, сфери 8,3 см.

Фігурка птаха має довжину 7 см, ширину 4 см, висоту 4,5 см (рис. 11: 4).

Рис. 10. Кахлі: 1 — коробчаста; 2 — пояскова

Залізні вироби із житла представлені долотом, лезом ножа, хомутом, масивним стержнем із провусиною на кінці, цвяхами, двома черешковими наконечниками стріл, половиною гризла вудила.

Долото виготовлене із масивної заготовки, чотирикутної в перетині (1,8 × 1,7 см), завдовжки 19,7 см, робочий кінець потоншується до леза (рис. 12: 1). Протилежний кінець, по якому наносили удари, деформований, має грибоподібне розширення.

Ніж черешковий (рис. 12: 2), лезо має пряму спинку, вістря втрачене, при переході до черешка є циліндрична шийка. Довжина фрагмента 8,2 см, максимальна ширина леза 1,0 см.

Стержень має вушко на одному кінці (рис. 12: 3), інший кінець втрачений, довжина фрагмента 7,3 см, діаметр вушка 1,4 см, діаметр округлого стержня 0,6—0,8 см. Можливо, це дверний пробій.

Хомут розмірами 10,5 × 9,8 см, виготовлений із прямокутної в перетині пластини 0,8 × (2,0—2,5) см, із наглухо з'єднаними кінцями (рис. 12: 4).

Гризло від вудила має довжину 9,5 см, виготовлене із округлого в перетині стержня діаметром 0,9—1,3 см, на кінцях є вушка (рис. 12: 6).

Два черешкові наконечники стріл мають ромбічне перо лінзоподібне в перетині, шийку і упор для деревка. Краще збережений наконечник (рис. 12: 7) завдовжки 9 см, розміри пера 5 × 1,4 см, його найбільше розширення припадає на нижню третину довжини. У другого наконечника втрачений кінець черешка, довжина збереженої частини виробу 7,3 см, розміри пера 5,6 × 1,4 см, шийка довша, ніж у першого наконечника.

Із бронзи було виготовлено кубок на піддоні (рис. 7: 1). Його висота 6,3 см, діаметр вінець 8 см, діаметр денця 6 см. Інший виріб із кольорового металу зберігся погано, це пластина складної форми, із стержнем для кріплення з внутрішньої сторони (рис. 12: 9). Можливо, це накладка на пояс чи інший виріб, або ж деталь книжної застіжки.

У розвалі печі, разом з уламками кахель знайдено монету — денарій 50-х рр. XVI ст. В заповненні котловану зібрано ще три подібні монети, але погано збережені, вірогідно, вони карбовані у 1559 р.

Із кістки виготовлений округлий у перетині стержень з вирізаними по окружності двома рівчачками біля обох кінців (рис. 12: 10). Його довжина 5,7 см, діаметр 1,0 см. Цей виріб подібний

Рис. 11. Глиняні прикраси печі: 1 — пластина півкругла; 2 — черепиця; 3 — верхівка; 4 — фігурка птаха; 5 — корона

до стержневих гудзиків, що були поширені в XI—XIII ст.

Трапився також точильний камінь розмірами 17,6 × 5,7 × 3,2 см (рис. 12: 11).

Представлені в житлі 57 три технологічні групи посуду відрізняються за кількістю знахідок, асортиментом і прийомами орнаментатії. До першої групи віднесено уламки трьох тонкостінних горщиків. Як і вироби інших груп, вони сформовані на швидкообертвовому гончарному крузі, але склад глиняного тіста у них інший — в ньому присутня значна домішка дрібного піску. Вірогідно, ці горщики зберігають традиції виробів низької якості, які були поширені на Волині в XV—XVI ст. (Прищеп та ін. 2005, рис. 6: 12, 14, 15; 2009, рис. 4: 1, 3; Прищеп 2021, рис. 6: 1, 2).

Сіро-глиняний посуд другої групи представлений уламками горщиків, кришок, макітр, ско-

ворідок. Ці вироби мають аналогії в керамічних комплексах з Волині, які за нумізматичними матеріалами датовані XV — першою чвертю XVI ст. (Козак, Прищеп, Войтюк 2014, с. 296—299; Прищеп 2018, с. 62—68).

Для глиняного посуду третьої технологічної групи з Острозького житла 57 аналогії знаходимо серед виробів із житла 12, дослідженого в Дубно на ділянці по вул. Замковій, 10 і датованого другою половиною XVI ст. (Прищеп 2021, с. 8—12). У дубенській колекції з житла 12 виділено чотири типи світло-глиняних горщиків, з них третій і четвертий (Прищеп 2021, с. 11; рис. 11; 12) відповідають першому і другому типам із острозького житла 57. В острозькому житлі приставки представлені лише фрагментами, а з дубенського житла вдалося реставрувати два вироби (Прищеп 2021, с. 11—12; рис. 15: 1, 2). Приставки — це невеликі, різні за формою та

Рис. 12. Речі: 1 — долото; 2 — ніж; 3, 9, 10 — вироби; 4 — хомут; 5 — цвях; 6 — гризло від вудила; 7, 8 — наконечники стріл; 11 — точильний камінь (1—8 — залізо; 9 — кольоровий метал; 10 — кістка; 11 — пісковик)

розмірами посудини, які служили для всякого роду соусів, приправ, спецій тощо. Для приставок характерна збільшена кількість ручок: від двох до шести (Тищенко 1992, с. 37—38).

Циліндричні посудини із прямокутною ручкою, подібні до острозької (рис. 7: 3), виготовляли в Туреччині, вони використовувались як вази для квітів (Кубе 1923, с. 34—37). Острозька знахідка належить до групи турецьких фаянсових виробів, у яких квіти розміщені по фоні із луски. Розквіт такої кераміки (її називають «родоською») припадає на середину XVI ст. Термін «родоська» випадковий, насправді це вироби різних ремісничих центрів Туреччини (Кубе 1923, с. 34—37, іл. XII). Фон із луски використовувався також у розписах блюд (Миллер 1972, с. 76; Aslanapa 1999, s. 89). Такі ж за формою посудини виготовляли і в XVII ст., але орнамент із луски зникає, поширюються зображення рослин

чи парусних кораблів на білому фоні (Миллер 1972, с. 103, 105).

Мискові кахлі (рис. 8: 1) відносяться до виробів, які були поширені на Волині у пізньому середньовіччі. Такі кахлі виявлені в Луцьку (Троневиц 1998, табл. 1: 5; Войтюк, Морозова, Луц 2019, фото 9), в Дубно їх знайдено в культурному шарі на території Спасо-Преображенського монастиря (Пшеничний, Ткач 2018, с. 284; рис. 4: 5) і в житлі 12 (Прищепа 2021, с. 9; рис. 16: 1). Вони були в ужитку на території Білорусі, зокрема в Кревському замку (Трусаў 1993, с. 25). У Польщі подібні кахлі датовані другою половиною XVI ст. (Dağowska s. 87, іл. 13: 6).

Найбільше знайдено коробчастих кахель із румпою середньої висоти (11—12,5 м), лицева поверхня близька до квадрата (довжина сторін 20—23 см), по краю проходить бортик заввишки 1—1,5 см. На виробах, представлених значи-

ми серіями, зустрічаються три види рельєфного зображення: 1) із восьмипелюстковою розеткою (рис. 9: 1, 2); 2) із лицевою пластиною, розділеною на чотири зони двома трикутниками (рис. 9: 3); 3) композиція включає симетрично розміщені елементи рослинного орнаменту (рис. 10: 1).

Взірцем для виготовлення кахель із рельєфним зображенням восьмипелюсткової розетки (рис. 9: 1) могли бути вироби з Польщі, наприклад, знахідки із подібним зображенням із замку в Чехановці датовані першою половиною XVI ст. (Dałbrowska 1987, il. 82).

Кяхля із трикутниками (рис. 9: 3) має орнаментальну композицію, яка відома на виробках, виявлених в центральній частині Острога в 1988 р. (Бондарчук О., Бондарчук В. 2016, фото 8). Зазначимо лише, що знахідки 1988 р. мають лицева пластина, поділену на чотири частини не трикутниками, а півколами, в яких розміщені ромби. Подібну композицію з двома півколами і розетками має кахля другої половини XVI ст., знайдена в замку Іновлодзю на території Польщі (Dałbrowska 1987, il. 122).

Кяхлі з центричним чотирьохчасним орнаментом (рис. 10: 1) значно поширюються в українських містах в кінці XVI — на початку XVII ст., вони відомі в Києві (Виноградська 1998, с. 270—271; рис. 2: 8—10; Фінадоріна 2016, с. 149—152), Луцьку (Троневиц 1998, табл. II: 15, 16).

Коробчаста кахля із рельєфним зображенням багатопелюсткової квіткі (рис. 8: 2) демонструє один з варіантів переходу від посудиноподібних кахель до коробчастих. У Польщі подібні перехідні кахлі, але з округлою в плані лицевою частиною, датовані першою половиною XVI ст. (Dałbrowska 1987, il. 10: 2).

Коробчасті кахлі «з пуклею» (рис. 8: 3) широко представлені в археологічних колекціях з Волині, їх знаходили в Луцьку, Острозі, Дубно, Кременці (Войтюк, Морозова, Луц 2019, фото 13—15, 17; Свешніков, Гупало 1995, рис. 17: 1; Троневиц 1998, табл. I: 12, 13). Близькою аналогією є кахля, знайдена на території дубенського Спасо-Преображенського монастиря, на її лицевій пластині півсфера також оточена косими променями (Пшеничний, Ткач 2018, рис. 7: 1). У Польщі кахлі «з пуклею» датовані другою половиною XVI ст. (Dałbrowska 1987, s. 87, il. 13: 6). Таке ж датування визначене для кахель «з пуклею» зі Львова (Гупало, Кіндій, Лосик 2002, с. 18).

Кяхля коробчаста пояскова (рис. 10: 2) має орнамент, створений за зразком архітектонічних елементів. Подібним орнаментом прикрашена карнизна кахля із Польщі, з двору в Спитковичах, вона датована першою чвертю XVI ст. (Dałbrowska 1987, il. 55).

Окремі прикраси печі, зокрема деталі її завершення, відносяться до рідкісних знахідок на території України. Пластина у формі півкола з Острога (рис. 11: 1) за формою і обрамленням схожа на фрагментований виріб, знайдений у Верушичах на території Польщі, однак цент-

ральну його частину прикрашає зображення орла і датований він першою половиною XVII ст. (Dałbrowska 1987, il. 35: 1).

Вкрита рельєфною лускою пічна черепиця із замку в Іновлодзю в Польщі датована першою половиною XVI ст. (Dałbrowska 1987, il. 89).

Навершя із Острога (рис. 11: 3), близьке за формою до виробу з двору в Спитковичах, датованого першою чвертю XVI ст., але прикраса з Польщі не має циліндричного завершення (Dałbrowska 1987, il. 59).

Металеві вироби мають широкі хронологічні рамки побутування і не можуть бути використані для уточнення дати житла 57. Два наконечники стріл від лука відносяться до типу, поширеного як у степовиків так і в козаків у XVI—XVII ст. (Пустовалов 2004, рис. 2: 3—6; Свешніков 1992, с. 237; рис. 62: 10).

За аналогіями для керамічних прикрас печі та імпортової посудини житло 57 може бути датоване XVI ст. Однак знахідки монет і простежені сліди перебудови підвальної частини цієї будівлі дозволяють звузити хронологічні рамки її використання. Як зазначено вище, до першого етапу зараховано яму 57/17, в якій трапилося дві монети: дуже затертий півгрош Олександра Ягелончика (1492—1506) і грош литовський 1534 р. В заповненні, яке сформувалося під час остаточної руйнації будівлі 57 знайдено 4 монети — це денарії, карбовані в 50-х рр. XVI ст. Тому перший етап функціонування житла 57 датуємо другою чвертю XVI ст., а другий етап — третьою чвертю XVI ст.

Досліджене в Острозі житло 57 знаходилося поряд з міським Ринком, поблизу від його західного кута. За актом поділу володінь 1603 р. саме тут починалася вулиця Луцька, яка від Ринку продовжувалася до Луцької брами (Прищеп 2020, с. 45—46; рис. 5). Речовий комплекс житла 57 репрезентує матеріальну культуру заможних жителів міста середини XVI ст. Найбільше інформації отримано про керамічні вироби. Глиняний посуд представлений трьома технологічними групами, з них перша і друга зберігають традиції волинського гончарного ремесла XV — початку XVI ст., а вироби третьої групи, що кількісно переважають, відображають інновації, зокрема розширення асортименту продукції гончарів і використання нових прийомів орнаменталізації — розпису червоними глинами (описка) та покриття поверхні виробів поливою різних кольорів. Такі прийоми орнаменталізації посуду поширилися в Україні в першій половині XVII ст. (Омельченко, Тесленко, Чміль 1994, с. 18—19). Зазначимо також, що в заповненні котловану житла 57 не знайдено виробів зі скла, очевидно, що в досліджуваному регіоні їх поширення припадає на XVII ст.

Нововведення простежуються й в убранстві печі з житла 57. Вона була прикрашена переважно коробчастими кахлями з рельєфними орнаментами, де одним з найпоширеніших елементів є розетка (рис. 9). Мотив розетки

присутній і на пластині, що завершувала піч (рис. 11: 1). Вірогідно, до числа більш ранніх форм кахель, які були використані при побудові печі, слід віднести мискові (рис. 8: 1) та коробчасті, з рельєфним зображенням великої багатопелюсткової квітки (рис. 8: 2). Для багатьох керамічних прикрас печі з житла 57 аналогії відомі на території Польщі, можливо, частина з них були привезені до Острога, а інші виготовлені місцевими майстрами за імпортованими зразками.

ЛІТЕРАТУРА

Бондарчук, О., Бондарчук, В. 2016. Острозькі кахлі з язичницькою символікою. В: Манько, М., Данилюк, М., Позіховська, С. (ред.). *Острозький науковий збірник. Ювілейне видання до 100-річчя відкриття музею в Острозі: 1916 — 11 (24) серпня — 2016*. Острозьк, с. 148-160.

Виногородська, Л. І. 1998. До історії розвитку кахлярства в Україні в XIV—XVII ст. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. Київ: Наукова думка, с. 265-272.

Войтюк, О., Морозова, О., Луц, В. 2019. *Кохлі Волині XIV—XVIII ст. Каталог виставки*. Рівне: Дятлик М. С.

Гупало, В., Кіндій, О., Лосик, М. 2002. Давні кахлі з Дубна і Львова (за археологічними матеріалами). *Український керамологічний журнал*, 2 (4), с. 11-21.

Козак, Д. Н., Прищепа, Б. А., Войтюк, О. П. 2014. Дослідження середньовічного поселення в урочищі Високий берег біля с. Хрінники. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 280-302.

Кубе, А. Н. 1923. *История фаянса*. Берлін: P.C.F.C.P. Государственное издательство.

Кучера, М. П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бугу. *Археологія*, XIX, с. 201-215.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.

Миллер, Ю. А. 1972. *Художественная керамика Турции*. Ленінград: Аврора.

Омельченко, Ю. А., Тесленко, І. Б., Чміль, Л. В. 1994. *Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст. Методичні рекомендації*. Київ.

Прищепа, Б. 2018. Пересопниця в XV — на початку XVII ст. за археологічними та писемними джерелами. *Археологічні зошити з Пересопниці*, 6: Матеріали науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток археології на Волині», с. 57-75.

Прищепа, Б. 2020. Історична топографія Острога XVI — початку XVII ст. *Архітектурна спадщина Волині*, 7, с. 37-50.

Прищепа, Б. 2021. Археологічні джерела до вивчення Дубна кінця XV—XVI ст. *Дубенський науковий вісник*, 3, с. 3-16.

Прищепа, Б. А., Бондарчук, О. А. 2011. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності, № 3 в Острозі. *Історія музейництва і пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині*, 3, с. 104-113.

Прищепа, Б. А., Бондарчук, О. А., Позіховський, О. Л. 2010. Археологічні роботи в Острозі на Про-

спекті Незалежності, 3. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 240-242.

Прищепа, Б. А., Позіховський, О. Л., Романчук, О. М., Чекурков, В. С. 2005. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 262-265.

Прищепа, Б. А., Чекурков, В. С., Ткач, В. В., Позіховський, О. Л. 2009. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 285-289.

Пустовалов, С. Ж. 2004. Археологічні роботи на багатопаровому поселенні на острові Мала Хортиця у 2003 р. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 278-179.

Пшеничний, Ю. Л., Ткач, В. В. 2018. Колекція кахель з Дубенського Спасо-Преображенського монастиря. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 280-298.

Свешніков, І. К. 1992. *Битва під Берестечком*. Львів: Слово.

Свешніков, І. К., Гупало, В. Д. 1995. *Звіт про результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 рік*. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, № 4852.

Тищенко, О. Р. 1992. *Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII—XVIII ст.)*. Київ: Либідь.

Троневиц, П. 1998. Луцькі кахлі XIV — початку XX ст. В: *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*, с. 59-83.

Трусаў, А. А. 1993. *Беларускае кафлярства*. Мінск: Міністэрства культуры РБ.

Фінадоріна, Д. 2016. Загальна характеристика знахідок пічної кахлі Києво-Печерської Лаври. *Місто: історія, культура, суспільство*, 1, с. 140-160.

Aslanapa, O. 1999. *Turkish Tile and Ceramic Art*. Istanbul: Sinan Gözen.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, 58. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: PAN.

REFERENCES

Bondarchuk, O., Bondarchuk, V. 2016. Ostrozki kakhli z yazychnytskoiu symbolikoiu. In: Manko, M., Danyliuk, M., Pozikhovska, S. (ed.). *Ostrozkyi naukovyi zbirnyk. Yuvileine vydannia do 100-richchia vidkryttia muzeiu v Ostrozi: 1916 — 11 (24) serpnia — 2016*. Ostroh, s. 148-160.

Vynohrodska, L. I. 1998. Do istorii rozvytku kakhliarstva v Ukraini v XIV—XVII st. In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichniy zbirnyk)*. Kyiv: Naukova dumka, s. 265-272.

Voitiuk, O., Morozova, O., Luts, V. 2019. *Kakhli Volyni XIV—XVIII st. Katalog vystavky*. Rivne: Diatlyk M. S.

Hupalo, V., Kindii, O., Losyk, M. 2002. Davni kakhli z Dubna i Lvova (za arkheolohichnymy materialamy). *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 2 (4), s. 11-21.

Kozak, D. N., Pryshchepa, B. A., Voitiuk, O. P. 2014. Doslidzhennia serednovichnoho poselennia v urochyschi Vysoky bereh bilia s. Khrinnyky. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 18, s. 280-302.

Kube, A. N. 1923. *Istoriia faiansa*. Berlin: R.S.F.S.R. Gosudarstvennoe izdatelstvo.

Kuchera, M. P. 1965. Serednovichne horodyshche bilia s. Sokiltsi na Pivdennomu Buzi. *Arkheolohiia*, XIX, s. 201-215.

Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiky na terytorii URSR. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Sloviano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.

Miller, Iu. A. 1972. *Khudozhestvennaia keramika Turtsii*. Leningrad: Avrora.

Omelchenko, Yu. A., Teslenko, I. B., Chmil, L. V. 1994. *Ukrainska naddniprovska keramika XIV—XVIII st. Metodichni rekomendatsii*. Kyiv.

Pryshchepa, B. 2018. Peresopnytsia v XV — na pochatku XVII st. za arkeolohichnymy ta pysemnymy dzherelamy. *Arkheolohichni zoshyty z Peresopnytsi*, 6: Materialy nauko-vo-praktychnoi konferentsii «Novi doslidzhennia pam'iatok arkeolohii na Volyni», s. 57-75.

Pryshchepa, B. 2020. Istorychna topohrafiia Ostroha XVI — pochatku XVII st. *Arkhytekturna spadshchyna Volyni*, 7, s. 37-50.

Pryshchepa, B. 2021. Arkheolohichni dzherela do vyvchennia Dubna kintsia XV—XVI st. *Dubenskyi naukovyi visnyk*, 3, s. 3-16.

Pryshchepa, B. A., Bondarchuk, O. A. 2011. Arkheolohichni doslidzhennia miskoi zabudovy doby kniaziv Ostrozkykh na prospekti Nezalezhnosti, N 3 v Ostrozi. *Istoriia muzeinytstva i pam'iatkookhoronnoi spravy v Ostrozi ta na Volyni*, 3, s. 104-113.

Pryshchepa, B. A., Bondarchuk, O. A., Pozikhovskiy, O. L. 2010. Arkheolohichni roboty v Ostrozi na Prospekti Nezalezhnosti, 3. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 240-242.

Pryshchepa, B. A., Pozikhovskiy, O. L., Romanchuk, O. M., Chekurkov, V. S. 2005. Rozkopky na terytorii kostelu Uspynia Presviatoi Bohorodytsi Divy Marii v m. Ostrozi Rivnenskoj obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 262-265.

Pryshchepa, B. A., Chekurkov, V. S., Tkach, V. V., Pozikhovskiy, O. L. 2009. Arkheolohichni rozkopky v tseentralnij chastyini m. Rivne. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 285-289.

Pustovalov, S. Zh. 2004. Arkheolohichni roboty na bahatosharovomu poseleenni na ostrovi Mala Khortytsia u 2003 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 278-179.

Pshenychnyi, Yu. L., Tkach, V. V. 2018. Kolektsiia kakhel z Dubenskoho Spaso-Preobrazhenskoho monastyria. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 280-298.

Svieshnikov, I. K. 1992. *Bytva pid Berestechkom*. Lviv: Slovo.

Svieshnikov, I. K., Hupalo, V. D. 1995. *Zvit pro rezultaty roboty Dubnivskoi arkeolohichnoi ekspedytzii Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka u m. Dubno Rivnenskoj oblasti za 1995 rik*. Fondy Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka m. Dubno, № 4852.

Tyshchenko, O. R. 1992. *Istoriia dekoratyvno-pryklyadnoho mystetstva Ukrainy (XIII—XVIII st.)*. Kyiv: Lybid.

Tronevych, P. 1998. Lutski kakhli XIV — pochatku XX st. In: *Staryi Lutsk. Naukovo-informatsiyni zbirnyk LDIKZ*, s. 59-83.

Trusaŭ, A. A. 1993. *Bielaruskaje kafliarstva*. Minsk: Ministerstva kultury RB.

Finadorina, D. 2016. Zahalna kharakterystyka znakhidok pichnoi kakhli Kyievo-Pecherskoj Lavry. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*, 1, s. 140-160.

Aslanapa, O. 1999. *Turkish Tile and Ceramic Art*. Istanbul: Sinan Gözen.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, 58. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: PAN.

B. A. Pryshchepa

THE RESEARCH OF THE 16th CENTURY DWELLING IN THE CENTRAL PART OF OSTROH CITY

The findings from dwelling 57 of the 16th century discovered in Ostroh in the excavation at 3, Nezalezhnosti Avenueth are studied in the paper, using the planographic and stratigraphic analyses as well as typological characteristics of the artifacts. The dwelling was built near the western corner of the city Market; according to the 1603 act of ownership division Lutsk Street, which led from the Market to the Lutsk Gate, just started there. The building was destroyed by fire and its land part cannot be traced; the object under study was a large basement about 2.5 m deep. At the first stage of the building's functioning, the walls were ca. 5.5—6.0 m long. After the reconstruction at the second stage, the basement was reduced to 4.0 × 4.2 m. Numerous findings within the object, including pottery, tiles and other decorations of the furnace, represent the material culture of wealthy residents of the city in the mid-sixteenth century. The pottery is represented by three technological groups, the first and second of which preserve the traditions of Volhynian pottery craft of the 15th — early 16th centuries. The artifacts of the third group, which predominate in quantity, reflect the innovations, in particular the expansion of the range of pottery products and the use of new ornamentation techniques — painting with red clay and covering the surface with different colors. Innovations can also be traced in the decoration of the furnace. It was decorated mainly with box-shaped tiles with embossed ornaments, in which one of the most common elements was a rosette. The rosette motif is also present on the plate that completes the furnace. For many ceramic furnace decorations of dwelling 57 there are the parallels in Poland, perhaps some of them were brought to Ostroh, and others were made by local artisans according to the imported models.

Keywords: Late Middle Ages, Early Modern times, Volhynia, dwelling, furnace, ceramics.

Одержано 10.05.2022

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович, доктор історичних наук, доцент, Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, Україна.

PRYSHCHEPA Bohdan, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Rivne State Humanitarian University, Rivne, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-0345-5994, e-mail: archeol57@ukr.net.